

מחוייבויות הוריות: ניסוח הפרדיגמה החדשה ליחסי הורים ילדים

פיליפ מרכוס, שופט (בדימ')

[מאמר זה הינו הרחבה של חלק ממאמרי עתיד בית המשפט לענייני משפחה: *פראדיגמות חדשות, תיקוני חקיקה ועוד*, פורסם בנבו ספרות.

אני עושה שימוש במונח "ילד" וגם במילים אחרות בלשון זכר, למען הנוחות, וכמובן הדבר מתייחס לשני המינים, והכוונה בדרך כלל היא לקטין - מי שטרם הגיע לגיל הכשרות המשפטית המלאה. השימוש בלשון יחיד מדגיש את הצורך לראות כל ילד, על תכונותיו וצרכיו, כיחיד בפני עצמו.

הקדמה

במדינות רבות בעולם, מחוקקים ובתי משפט, וגם הציבור הרחב, מגיעים למסקנה שיש צורך לשנות את הדרך בה אנחנו מדברים על יחסי הורים-ילדים בהליכי משפחה. ישנה הבנה שהמינוח הנוכחי כולל מילים בעלות משמעות משפטית ומטען רגשי שאינם מתאימים ליחסי הורים-ילדים, וכי יש צורך בפרדיגמה חדשה¹.

בחקיקים שונים, וכן בשיח המשפטי, השינוי בפרדיגמה מתבטא בשימוש במונח "אחריות הורית". אולם חוששני כי המונח החדש הזה לא ישיג את השינויים הנחוצים בעמדותיהם של המעורבים בדבר.

במאמר זה אני מציע תיקון קטן, בעיקר מלשון יחיד ללשון רבים, מאחריות הורית למחוייבויות הוריות, אשר ישנה באופן משמעותי את הבנתם של משפטנים ושל הציבור הרחב בדבר יחסי הורים - ילדים. הנהנים יהיו כל הילדים המושפעים מהפירוד בין הוריהם.

לאחר דיון בליקויים בשיח הנהוג ונסיונות תיקון שלא צלחו, אני מציע כי כאשר הורים מחליטים להפרד, הם חייבים לשקף את המבנה החדש של המשפחה בהגדרת מחוייבויותיהם ההוריות, ולהחליט על השיתוף או החלוקה בכל אחת מהמשימות ההוריות. אני מראה שהשינוי המוצע גם ירחיב את מעגל המבוגרים אשר נושאים במחוייבויות כלפי הילד, לדוגמה

¹ בפורום השני בענייני ילדים בהונג קונג בחודש אוגוסט 2012, במסגרת דיונים בסוגיית שינוי פרדיגמה זו, נשמעו הרצאות משופטים ואנשי אקדמים מאנגליה, ארה"ב, קנדה, אוסטרליה, ניו זילנד, הונג קונג, סינגפור, פקיסטן, יפן, וישראל (הח"מ).

הורים חורגים ובני או בנות זוג של הורה ביולוגי. אראה שהשימוש בפרדיגמה המשוכללת מתאימה לא פחות להליכים בהם המדינה מתערבת בטענה שההורים אינם ממלאים את תפקידם כפי שצריך, על פי חוק הנוער [טיפול והשגחה] התש"ך-1960 וחקיקה אחרת: כאן, יש לקבוע את העברתם של המחוייבויות ההוריות, כולם או חלקם, באופן זמני או קבוע, לאחרים. אציע כיצד יועצים, אנשי בריאות הנפש, עורכי-דין, ושופטים ודיינים, יכולים כבר עתה להיעזר בפרדיגמה החדשה לרווחתם של ילדים, אף ללא תיקון החקיקה הקיימת, וכן מציע שינויים בתהליכים, לפני פתיחת ההליך בית המשפט ובדרך פתיחתו, כדי לשקף את הפרדיגמה החדשה המוצעת. אני מצביע על כך שאימוץ הפרדיגמה יכול לחסוך הוצאות לאוצר המדינה, הן עלויות של מערכת המשפט והן עלויות הטיפול באלה שנפגעים מהליכי המשפט.

ליקויים בשיח משמורת וביקורים

יש למילים משמעויות שונות; למילים רבות מטענים רגשיים; למילים יש רבדים של משמעות; וכל אחד מאיתנו מביא לפרשנות המילה את עמדותיו ואת נסיונו האישי בדבר השימושים השונים של המילה.

המילים "משמורת" ו"החזקה" יש להן מובנים של בעלות, וגם של החזקה במאסר או מעצר: לדוגמה, בסעיף 13א לחוק הכניסה לישראל, תשי"ב-1952 מוגדרת משמורת: "מעצר אדם לצורך החזקתו במקום משמורת לפי הוראות חוק זה" (באנגלית internment); "ביקורים" עושים אצל אדם חולה או אדם כלוא.

קשיים אלה הביאו לנסיונות להגדיר מחדש את המונח "משמורת".

בארצות הברית, לדוגמא, מבחינים בין משמורת פיזית למשמורת חוקית, כאשר הראשונה כוללת הסמכות לקבל החלטות והשניה הטיפול היום-יומי בילד. יבוא מונחים אלה ארצה מיותר, לאור הוראות סעיפים 14 ו-15 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, התשכ"ב-1962, (להלן – חוק האפוטרופסות) המעניקות להוריו של הילד אפוטרופסות מלאה ובלעדית, כולל הסמכות לקבל החלטות ולקבוע את מקום מגוריו, מיום היוולדו.

כמו כן, יש שמדברים על משמורת משותפת. בישראל, גם למונח זה אין מקום, כי סעיפים 17 ו-18 לחוק האפוטרופסות, יחד עם הוראות אחרות שבחוק, מדגישים כי תפקיד האפוטרופסות הוא משותף לשני ההורים.

יש גם מדינות בהם נחקקו חיקוקים שקבעו הורות משותפת shared parenting. מונח זה הביא לויכוחים אם משמעותו זמן בילוי שווה אצל כל אחד מההורים, ולכך אתייחס בהמשך.

המסגרת הקיימת גורמת להתדיינות מיותרות, כי היא מעודדת את ההורים לחשוב ולפעול בדרך של עימות והתקוטטות בנוגע לילדיהם. על פי התפיסה הרווחת, פירוד בין ההורים מחייב הליכים משפטיים, כי ה"זכויות" של כל הורה עומדות מתנגשות עם "זכויות" ההורה האחר, וכי לילד יש גם "זכויות" להן הוא יכול לטעון נגד הוריו. התפיסה הזאת מבוססת על טעות יסודית בדבר היחסים בין הורים לילדים, והיחסים בין ההורים לבין עצמם ככל שמדובר במעורבותם הנמשכת והמתמשכת בגידול ילדיהם.

הליכים המבוססים על יריבות זו פוגעים, כמעט ללא יוצא מן הכלל, בילדים ובהורים. האב והאם מגיעים לידי התקוטטות, שבה הם מתחרים על מי יהיה ההורה המשמורן, כאילו הילד הוא פרס שזוכים בו בתחרות ספורטיבית. כל אחד רואה עצמו מחוייב להוכיח כי הוא הורה מושלם, וכי ההורה האחר נכשל ומסוכן לילד. במשך ההתדיינות, ההורים מבזבזים את הונם הכלכלי, אך, חשוב יותר מבחינת הילד, את זמנם ואת משאביהם הרגשיים, על ההתכתשות, ולא לה בדיוק בתקופה בה הילד, בגלל הפירוד בין ההורים, זקוק יותר מתמיד בתמיכת הוריו. כל הורה רוצה לנצח את השני וחושש שמא "יפסיד" את הילד ו"ינותק" ממנו. המנצח עלול להתייחס לזולתו כהורה המובס, הפחות ראוי, ולשדר תפיסה זו לילד.

מנסיוני, כאשר נודע להורה כי מרכז העניינים הוא סיפוק צרכי הילד, ההליך יוכל, תוך שימוש בכלים המתאמים ליישוב סכסוך, להפוך לשיחה מנומסת במקום ויכוח סוער. הילד אינו זקוק לזכויות על מנת שכך יתרחש. יועצים, אנשי בריאות הנפש, עובדים סוציאליים, שופטים ועורכי-דין יכולים, ואף צריכים, לעצב את השיחה מחדש במונחים של מחוייבויות, חיובים וחובות במקום שיח על זכויות ההורים. מתוך כך תבוא התובנה שהורות מורכבת ממילוי התפקידים הרבים והמגוונים הכרוכים בגידול ילדים, וכי תפקידים אלה, ואלה המחוייבים למלא אותם, אינם עוברים שינוי עקרוני כאשר ההורים מחליטים לחיות בנפרד.

גישה זו גם מייטרת את המינוח של זכויות הילד, שהוא בעייתי מבחינה עיונית, בין היתר משום שהוא מעמיד את הילד בעמדה של עימות בינו לבין הוריו².

² בסוגייה זו, ראה מאמרי *Towards a Convention on Responsibilities and Obligations to the Child* לקראת אמנה על מחוייבויות וחובות כלפי ילדים, אשר ניתן ב 6th World Congress on Family Law and Children's Rights, (<http://www.lawrights.asn.au/6th-world-congress/papers.html>)

הכרת הבעייתיות של המינוח של משמורת וביקורים הביאה, במדינות רבות, לאימוץ הרעיון של אחריות הורית parental responsibility. אולם מחוקקים, שופטים, אנשי אקדמיה ועורכי-דין חייבים להבין שיחסים בתוך משפחה מורכבים מרשתות ממסובכות של קישורים, במישורים שונים, פיזיים, פסיכולוגיים, רגשיים, כלכליים ואחרים, וכי במקרים רבים, אנשים וגורמים שאינם בני משפחה נושאים באחריות כלפי הילד.

אבקש להראות שהפרדיגמה של אחריות הורית, כפי שהוא מנוסח כעת, לוקה בחסר בתחומים אחדים, ומשום כך השינוי, אשר כל כך נחוץ לילדים המעורבים, אינו מושלם ועלול להחטיא את מטרתו המבורכת. יש לחשוש שכל אחד מההורים ויועציו יראה את מטרתו "לזכות" בתואר "ההורה האחראי" כלפי הילד, והשני לא יהיה הורה אחראי, ובכך תהיה התדיינות זהה לזו על משמורת.

הצורך לשכלל את הפרדיגמה החדשה

חוק הילדים של 1989 של אנגליה וויילס (Children Act 1989) התיימר לשנות את הגישה הקודמת, ע"י ההכנסת המושג של אחריות הורית, אשר הוגדרה בסעיף 3(1) כך: "כל הזכויות, החובות, הכוחות, המחוייבויות והסמכות אשר על פי דין יש לו להורה ביחס יליד ולרכושו". החוק גם החליף בסעיף 8 את המונח custody (משמורת) במונח residence orders (צווי מגורים), ואת המונח visitation (ביקורים) במונח contact orders (צווי קשר), אשר אין להם, לכאורה, המטען הרגשי של המונחים הישנים.

אולם, למרות הכוונות הטובות, חוק הילדים לא חולל את השינויים הנחוצים. המשפטנים וציבור הבינו שצווי מגורים וצווי קשר הינם משמורת וביקורים, אותה גברת בשינוי אדרת. ההורים המשיכו להתעמת בשאלה מי יהיה ההורה של המגורים ומי יהיה זכאי "רק" לקשר, כאילו הפרידה בין ההורים מובילה לייחוד ביצוע משימות ההורות לאחד מההורים, והורדת ההורה האחר לתפקיד של משקיף.

התיקון לא חולל שינוי באופי האדוורסארי של ההליכים מסיבה נוספת: מהשימוש במילה "צווים" נראה שאין מנוס מפנייה לבית המשפט על מנת שיפסוק בעניינים.

המעבר לקראת ההכרה ששני ההורים ישתתפו בעתידו של הילד, והמושג של אחריות ההורית, באים לידי ביטוי גם בכותרת של אמנה על הסמכות, הדין החל, ההכרה, האכיפה, ושיתוף הפעולה בדבר אחריות הורית

ופעולות להגנת הילדים, אשר נעשה בהאג בשנת 1996³, (להלן – אמנת האג 1996).

אולם בהגדרת הפעולות שיש לנקוט בהם להגנת הילד, סעיף 3(ב) לאמנה זו מפנה בין היתר ל- "זכויות המשמורת, כולל זכויות בנוגע לטיפול בילד והזכות לקבוע את מקום מגוריו, וכן זכויות קשר (access)".

דוגמאות אלה, מהחקיקה האנגלית ומהאמנה הבינלאומית, מצביעות על כך שהמעבר, מהפרדיגמה של משמורת וביקורים לפרדיגמה של אחריות הורית, רחוק מלהיות מושלם, על כל הכרוך בכך מבחינת המשך הליכים אדוורסריים בנוגע לעתידו של הילד.

הסיבה לכך היא ההמנעות מלהכיר שההורות מורכבת ממשימות רבות ומגוונות, וכי ההורה האחד או האחר יהיה מסוגל יותר, באופן כללי או בזמנים שונים, לבצע את המשימה המסויימת. משום כך, במקרים של פרידה בין ההורים, עדיף לדבר על מחוייבויות הוריות - parental responsibilities בלשון רבים. הצורך של הילד הוא שבסיכומו של דבר, בין על פי הסכמת ההורים ובין ע"י הכרעה שיפוטית, יתמלאו כל צרכיו, בכך שיחולקו חלק מהמשימות והמחוייבויות בין ההורים, ומשימות אחרות תישארנה להחלטה ולביצוע ע"י שניהם יחד. המינוח המשוכלל יותר המוצע ישקף באופן שלם את היחסים בין הילד להוריו.

בהגדרת המחוייבויות ההוריות יש לשים לב למטרות ההורות. היעד המרכזי הינו להביא את הילד למצב שבו הוא יהווה חלק עצמאי של החברה, ומסוגל לנצל ביעילות את כל יכולותיו, וזאת בין היתר באמצעות החלטות נבונות בכל עניין המחייב זאת.

יש להדגיש כי המחוייבויות ההוריות אינן כוללות זכויות, במובן הפורמלי של המונח. המחוייבויות ההוריות כוללות החובות והחייבים שעל ההורה למלא לטובת הילד, כולל שימוש בכח ובסמכות לקבל החלטות בנוגע אליו, וכן החסינות מפני התערבות ע"י אנשים או גורמים חיצוניים, ככל שההמשימות והמחוייבויות מבוצעות לטובת הילד.

תהליך קבלת ההחלטות מחייב מעורבות הילד, בהתאם ליכולותיו המתפתחות. על ההורים להיות מודעים לכך שבדרך כלל הילד יודע מה הוא רוצה, אך לעיתים קרובות הוא אינו מסוגל להבין שהצרכים שלו, מבחינת טובתו לטווח הארוך, מחייבים קביעת גבולות ושליטת הדרישות המיידיות או דחייתם. אם היינו שואלים את הילד בגיל הרך אם הוא רוצה שיתנו לו חיסון בזריקה מכאיבה, הוא היה עונה בשלילה, ואם

³ Convention on Jurisdiction, Applicable Law, Recognition, Enforcement and Cooperation in Respect of Parental Responsibility, and Measures for the Protection of Children.

החלטתנו היתה מחייבת בגלל איזה "זכות" מדומה על שלמות גופו, היינו גוזרים עליו הסיכון למחלה, ואפילו נכות או מוות חו"ח. אם היינו נותנים לילדי בית ספר להחליט באיזו שעה ללכת לישון, או לתלמידי תיכון אם הם רוצים לעשות שיעורי בית, והיינו מחוייבים מהחלטותיהם, היינו מלמדים אותם כי לחיים אין גבולות וכי לחינוך אין חשיבות. ויש שאלות שאסור לשאול: אסור לשאול ילד עם איזה הורה הוא רוצה לגור, כי השאלה מחייבת את הילד לקבל החלטה שמעבר ליכולת והסמכות שלו לקבלה, ותעמיד אותו במקום שבו ירגיש אשמה, כאילו בגד באחד מהוריו.

לכן, בין יתר המחוייבויות המרכזיות של ההורים – החובה להביא בחשבון הרצונות המוצהרים של הילד ודעותיו, וליתן להם המשקל המתאים, בהתאם לבגירות של הילד, בקבלת החלטות⁴. כאן במיוחד, ההכרה שלשני ההורים האחריות לקבל ההחלטות יכולה למנוע מניפולציות של הפרידה בין ההורים על ידי המתבגר או הילד הצעיר יותר, כדי להפיק רווחים משניים אשר אינם לטובתו: "אבל אבא מתיר לי להשאר בחוץ עד מאוחר..."

אימוץ הפרדיגמה החדשה עשוי, אחת ולתמיד, לשים קץ לפלישת טענות, הנחות והכללות המבוססות על מגדר לענייני הטיפול בילדים. חזקות משפטיות, המבוססות על יכולות הטובות יותר של נשים בכלל על פני אלה של גברים, או ההיפך, להיות הורים משמורנים, בין שהן קשורות לגיל הילד ובין שלא, תהיינה נטולות רלוונטיות. השיחה תתייחס לכל אחת מהמשימות ההוריות, וליכולת של כל אחד מההורים לבצע את המשימה המסויימת, כולל חלוקת התפקיד ביניהם, לגבי כל ילד בנפרד.

המעבר למינוח של חלוקת תפקידי ההורות עשוי גם לשים קץ לטענות של אחד ההורים כי על ידי הענקת המשמורת להורה האחר, הוא "יאבד" את הילד, או יסבול "הדרה" ממנו, או ש"ינותק" ממנו.

בחלקים הבאים של המאמר תורחב ההצעה; כל מחוקק (ובכלל זה מנסחי אמנות בינלאומיות, ולא רק מחוקקים ברמת המדינות) יצטרכו לקבוע את הניסוח המדוייק שנחוץ כדי לחולל את המעבר לשיח של מחוייבויות הוריות.

אולם הנסיון מלמד כי גם ללא שינויי חקיקה, ביכולתם של אלה המעורבים בפירוד הורים (ובכלל זה יועצים מסוגים שונים, מגשרים, עובדים סוציאליים, אנשי בריאות הנפש, מתאמי הורים, עורכי דין וגם, כמובן, שופטים) להעביר את המקרה מעימות והתנכרות לשיתוף פעולה ולעבודה משותפת. לעיתים קרובות ניתן, על ידי שימוש במילים

⁴ השימוש במינוח של זכויות הילד, בכל הנוגע לרצונותיו ודעותיו, מעוות את יחסים בין ילד להוריו. לעתים הזנב - בדרך כלל הזנב, - בדרך כלל המתבגר מבקש לשקשק את הכלב - ההורים.

המתאימות, לשכנע את ההורים כי טובתו של הילד דורשת שהם יעבדו יחד.

משפחות: מחוייבויות הוריות, שיתוף או חלוקת המשימות ההורות

מי נושא במחוייבויות הוריות?

הורים ביולוגיים

המחוייבויות המשותפות שבהורות אין להן קשר עם המעמד המשפטי של הקשר בין ההורים: נשואים, אף פעם לא נשואים, גרושים, חיים ביחד או פרודים.

לכל ההורים אוטונומיה, דהיינו, חסינות מפני התערבות חיצונית בתהליך חלוקת המחוייבויות ביניהם לפי צרכי הילד ויכולותיו וזמינותו של כל הורה. המדינה מחוייבת להמנע מהתערבות, כל עוד ההורים מבצעים כשורה את משימותיהם ההוריות. הרמה הדרושה: טובה מספיק.⁵

גם הורים שבשלב פרידה או חזים באותה חסינות מפני התערבות, כפוף לכך שהסכם יעבור אישור על ידי בית משפט. אישור כזה נחוץ כדי לוודא שכל הצרכים של הילד יטופלו, ולא יפלו קרבן ללחצים אחרים במהלך המו"מ, כגון לגירושין או לאילוצים כספיים. למקרה של אי הסכמה, בית המשפט יחלק את המחוייבויות, לאחר שישמע את הראיות הנחוצות, ובכלל זה חוות דעת של מומחים אם הן נחוצות, וכאשר ינתן משקל ראוי, לפי העניין, לקולו של הילד.

משמעות הדבר: מחוייבות עבור ילד אינו עניין של מעמד או חוזה, ובוודאי איננה זכותו של המבוגר, אשר יוכל לפי רצונותיו לוותר עליה או להתנער ממנה.

קיום קשר ביולוגי עם הילד מביא לידי אחריות הורית⁶ – כלומר, מעורבות בתהליך יצירת הולד מביאה לידי מחוייבויות כלפי הילד

⁵ על פי גישתו של דונלד ויניקוט.

⁶ יש להדגיש כאן כי מדובר במחוייבויות הוריות ולא בזכויות. הורה ביולוגי, אשר לא היה לו כל קשר עם הילד, ולא נשא בכל מחוייבות כלפיו, חייב להבין שכל בקשה מצידו, אפילו לקיים קשר עם הילד, מחייבת אותו לקבל על עצמו את כל המחוייבויות ההוריות. על ידי כך יצומצמו בקשות מהסוג הזה למקרים בהם ההורה, בדרך כלל האב, לא היה מודע להולדת הילד (כגון במקרה של ילד של אשה לא נשואה אשר נמסר לאימוץ או לאומנה כאשר האם לא הודיעה לאב וסירבה לתת מידע אודותיו, או שלא נעשו מאמצים לאתר, או שהילד נחטף או הוסתר. בית משפט העליון הארה"ב קבע לאחרונה, ב. 2013 U.S. __, 12-399, *Adoptive Couple v. Baby Girl* (No. 12-399, 570 U.S. __, 2013 U.S. __, 2013 WL 3184627, 4916 LEXIS) כי האב, אשר ידע על לידתו של הילד, אך לא היה לו כל קשר עימו ולא שלם מזונות, לא יכל לסמוך על Indian Children Welfare Act of 1978, (חקיקה שנעשתה לאור העובדה שבשבתים מסויימים 25% מהילדים נלקחו לאימוץ או לאומנה אצל משפחות שאינם אינדיאנים), ולדרוש כי הילד יועבר אליו על ידי הזוג שענימו גר הילד ואשר מבקשים לאמצו. הרוב בבית משפט העליון סרבו להעטר לעתירתו של האב, והחזירו את ההליך לערכאה ראשונה לדיון בבקשת האימוץ. לעומת זאת, בג"ץ 243/88 *רוסילדה קונסלוס*

שייוולד⁷. יתכן שהדבר אינו כן רק במקרה שתורם זרע או ביצית עושה זאת בתנאי של אנונימיות, וההורה השני מסכים גם בשם הילד שייוולד; אולם גם במקרה כזה, לתורם מחוייבות, לפחות שיורית, למקרה שהילד יזדקק לתרומת איבר או חומר אחר, כי אז, בתור אדם שקרוב מאוד לילד מבחינה גנטית, התורם יצטרך לשתף פעולה למען הילד.

אפילו במקרה שיוכח כי ניטלו זרע או ביצית כנגד רצונו של אדם אשר בדרך זו נהיה הורה, המחוייבויות ההוריות שלו יקומו כעובדה ביולוגית-משפטית. ההורים יכולים לנהל משפטים בדבר האחריות שלהם אחד כלפי השני הנובעת מיצירת הולד, אך כל אחד מהם נשאר ביחסי מחוייבויות ישירים למילוי צרכי הילד.

כאשר אחד ההורים אינו מסוגל למלא תפקיד הורי, המחוייבות נופלת על ההורה השני.

הרחבת ההגדרה

הפרדיגמה המוצעת כוללת מרכיב נוסף: הגדרה מורחבת של ההורות, אשר תאפשר הכללתם של אנשים, אשר אין להם קשר ביולוגי עם הילד, אולם יש בינם לבין הילד מערכת יחסים מיטיבה, בהגדרת אלה שיש להם מחוייבויות הוריות.

מטעם זה, שאלות מגדר אינן רלוונטיות. מחוייבויות הוריות תתקיימנה אצל כל אדם אשר יש לו מערכת יחסים יציבה, אפילו קצרה, עם הורה, ולא רק הורה חורג שהתחתן עם ההורה, ככל שהתנהג בדרך שבגללה הילד סומך עליו למילוי אחת או יותר מצרכיו⁸. ככל שהילד מתחיל לפתח יחסים רגשיים או יחסי תלות בשותף של ההורה, השותף נהיה אחראי, ללא קשר לרצונו. היקף המחוייבויות וחלוקתן יהיו תלויים בגורמים שונים, ובכלל זה היקף מעורבותם של אחרים שיש להם מחוייבויות כגון הורים שאינם מתגוררים עם הילד.

אולם זאת יש להדגיש: כל אדם כזה מקבל על עצמו מחוייבויות וחובים, ולא זכויות או סמכויות. עצם קיום מערכת יחסים עם הורה אין בו בפני

7. שמחה תורג'מן, פ"ד 45 (2) 626, בית המשפט הורה על החזרת קטינה שאומצה בארץ להוריה הביולוגיים בחו"ל, לאחר שהתברר שהסכמת ההורים הביולוגיים זויפה או נתקבלה כתוצאה ממצגים כוזבים.

8. עקרון זה משתקף יפה בסעיף 15 לחוק האפוסטרופסות הישראלית, לפיו ההורים הביולוגיים של הילד הם האפוסטרופסים הטבעיים שלו, ללא קשר לקיומם או העדרם של יחסים המשפטיים בין ההורים וללא קשר לשאלה אם יחסים אלה היו קבועים או חולפים. לעומת זאת, סעיף 2(2) לחוק הילדים האנגלי הנ"ל קובע שכאשר ההורים אינם נשואים, האב צריך לקבל הצהרה על אחריות הורית; לפי ההשקפה הישראלית, הוראה כזו אינה משקפת את צרכי הילד, אשר אין להם כל קשר עם היחסים המשפטיים של ההורים זה עם זה.

9. מנסחי האמנה הבינלאומית על זכויות הילד לא ציפו לאפשרת שילד יגדל עם זוג חד-מיני, אף כאשר הילד הוא ילדו הביולוגי של אחד מהם. זוגות הומוסקסואליות שאצלם גדלים ילדים שכיחים יותר ויותר, ונישואין בין זוגות הומוסקסואליים הופכים לחוקיים במדינות רבות. המעבר למינוח של מחוייבויות הוריות והרחבת ההגדרה של הנושאים באחריות הורית יש בהם להסיר את המכשולים המשפטיים, מנקודת מבטו של הילד. מבלי להביע עמדה כלשהי בשאלה אם טוב או לא טוב לילד לגדול במשפחה מכל סוג, המינוח המוצע הוא פונקציונלי, ומשקף את המציאות של הילד באשר הוא.

עצמו כדי להסמיך שותף של אותו הורה לדרוש סמכות לקבל החלטות בנוגע לילד; חלוקת הסמכויות יכולה להיעשות רק על ידי הורים ביולוגיים ואלה אשר כבר הוטלו עליהם מחוייבויות הוריות, כאשר כולם יהיו מעורבים בקבלת ההחלטות. לדוגמא, קיום מערכת יחסים, או אפילו נישואין, עם אם גרושה, גם כאשר נוצרו יחסים טובים בין הילד לשותף החדש, לא יסמיך את השותף לקבל החלטות בבחירת בית ספר לילד או בעניינים רפואיים, ללא צו שיפוטי. כל הסכם בדבר חייב להיות מובא בפני בית המשפט, כדי למנוע הסדרים אשר נוגדים את טובתו של הילד.

במילים אחרות, המבחן צריך להיות פונקציונלי ולא פורמאלי, והוא מחייב בדיקת מעמדו של האדם המסויים מנקודת מבטו של הילד. יתכן מאוד שילד יימצא במצב שבו יותר משני אנשים יש להם עליו מחוייבויות הוריות, ובמקרה כזה, כל המבוגרים שיש להם מחוייבויות כאלו חייבים לעשות את הסידורים על מנת שיבוצעו כל משימות ההורות⁹. כמו כן, אם הורה אינו ממלא את מחוייבויותיו כשורה, יתכן שיוטלו מחוייבויות על בן משפחה שלו.

לא נשכח כי מערכת יחסים כלשהי עם ילד עלולה להטיל מחוייבויות כלפי הילד. ברמה הפשוטה ביותר, מורה או עובד בריאות אשר נמצא בקשר כלשהו עם ילד חייב להגן על הילד מפני נזק, ולמקרה שיש חשש שהילד קרבן להתעללות, יש חובה, במדינות רבות, לדווח למשטרה או לרשות הסעד¹⁰.

על פי השיטה המוצעת, לא תהיה עוד חשיבות להגדרות משפטיות כמו לגיטימיות או חוסר יוחסין למי שנולד מחוץ לקשר הנישואין (bastardy), כי סיפוק צרכיו של הילד הופך להיות השיקול הבלעדי בקבלת החלטות.

משימות ההורות

ההורות במשפחה רגילה, כאשר ההורים חיים יחד בהרמוניה, מורכבת ממשימות רבות, אשר חלקן מבוצעות בדרך כלל על ידי ההורים יחד, חלקן על ידי אחד ההורים, וחלקן על ידי בני משפחה או אנשים מחוץ למשפחה.

⁹ בהליך שנדון לאחרונה, בע"מ 7038/12 פלוני נ' פלוני ואח', עמ"ש (ת"א) 25955-03-11 מ. ואח' נ' ה. ואח', תמ"ש (ת"א) 50330/04 מ.נ. ואח' נ' מ.נ. ואח', שני גברים, האחד בעלה הגרוש של האם והשני חבר שלה עימה היא התגוררה, תבעו אבהות על קטינה. האם לא יכלה לספר באופן ברור מי האב, ובגלל האיסור בחוק המידע הגנטי, התשס"א-2000, לא ניתן היה לבצע בדיקת סיווג רקמות. למרות מערכת היחסים החזקה והמטיבה של הילדה עם שני הגברים, אשר כל אחד מהם היא כינתה בשם "אבא", בתי המשפט ראו הכרח לקבוע מי הוא האב המשפטי. קביעה כזו בוודאי תפגע בילדה, אשר תאבד מערכת יחסים עם אדם אשר מילא כלפיה חלק מתפקידי ההורות. לדעתי הילדה היתה נהנית מהכרה בשני הגברים כבעלי מחוייבויות הוריות, כולל מחוייבות לקיים קשר עם הילדה ולאפשר לזולת קיום קשר כזה, ללא צורך להתייחס אל היחסים הביולוגיים, והמודל המוצע במאמר זה היה מאפשר זאת, כמשקף את המצב בשטח. ראה מאמרי *שלושה אוחזים בילדה* פורסם בנבו ספרות.

¹⁰ בארץ, סעיף 368 לחוק העונשין, התש"ז-1977.

מבלי לנסות להרכיב רשימה ממצה, המשימות כוללות דאגה לבריאותו של הילד, לדיור, לביגוד, לתזונה, לחינוך, ולצרכים החברתיים והרגשיים שלו (ובכלל זה, מעורבות של כל קרובי המשפחה אשר יוכלו לתרום להתפתחותו הטובה של הילד).

היקף מעורבותו של כל הורה במילוי משימה מסויימת משתנה ככל שהזמן עובר, לפי הצרכים המשתנים של הילד ולפי שינויים ביכולותיהם וזמינותם של ההורים. חלק מהמשימות מואצלות לאחרים; וכל זאת, בהתאם לנורמות המשפטיות, החברתיות והתרבותיות.

לדוגמה, בחברה מסויימת תינוק בן יומו יכול שיטופל על ידי אמו רוב הזמן, והאב פחות, כאשר הוא עובד כדי לדאוג למימון הצרכים של הילד; בשלב מאוחר יותר, יתכן שמשימת הטיפול השוטף תיעשה למשך מספר שעות ביממה ע"י מטפלת או קרוב משפחה, כאשר האם עובדת כדי לתרום למימון, והאב מעורב יותר במשימת המשחק או בקריאת ספר לפני שינה. ככל שהילד גדל, הוא ימלא חלק מהמשימות – שירותים, רחצה, לבישה, אכילה וכו' – לבדו. בהמשך, הוא יבקר בבית הספר והמורים יחנכו אותו; ואולי יבלה בלילות אצל חברים או קרובי משפחה.

יכול שלילד צרכים מיוחדים, ואחד ההורים מסוגל יותר, פיזית או רגשית, לטפל בצרכים המיוחדים; יתכן שילד אחר יש לו כישרון מיוחד בתחום מסויים, והורה אחד פחות מסוגל לעודד אותו ולקדמו באותו תחום.

ככל שהילד גדל, כך יפלו משימות מסויימות מכתפי ההורים; וכאשר הילד מגיע לבגרות על פי חוק, לא יוותרו משימות אשר במחוייבותם החוקית (להבדיל מהמוסרית והתרבותית) של ההורים למלא.

במשפחה רגילה כזו, רק לעיתים רחוקות יש צורך לדבר על חלוקת המשימות; כל הורה מכיר ביכולות (ובמוגבלויות) של הזולת, והם מספקים את כל צרכי הילד, כמעט אינסטינקטיבית.

רק כשהרמוניה מופרת יש צורך לקיים דיון על חלוקת המשימות. חלוקה כזו יכול שתיעשה בדרכים שונות – חלוקת הזמן עם הילד, לפי צרכי הילד ויכולתו של כל הורה לבלות זמן עימו, בהתחשב במטלות האחרות המוטלות על ההורה (עבודה, לימודים וכד'); או על ידי הטלת האחריות לקבל החלטות או לבצוע תפקיד מסויים על ידי אחד ההורים, או למי שאיננו הורה; וכל אלה כאשר האחריות הכוללת לדאוג לילד רובצת על שני ההורים כאחד.

כמעט בלתי נמנע שלילד יהיו צרכים מוגברים וחדשים בזמן משבר ופירוד בין הוריו, אך סוגי המשימות ההוריות אינם משתנים. הנסיבות החדשות

כן מחייבות בדרך כלל חלוקה מחדש, בין היתר בגלל השינויים בהסדרי המגורים.

חלוקה יעילה, ועמידה למשך זמן, יכולה להיעשות רק אם תינתן תשומת לב לכל משימה בנפרד, ולצרכים של הילד המסויים, כולל המזג האישי שלו ותגובותיו למשבר, ובהתחשב לזמינותו של כל הורה לספק את הצורך המסויים.

בחלק הבא אינני מתיימר לפרט את כל המחוייבויות של הורים. לכל ילד הצרכים הספציפיים שלו, ויש ילדים בעלי צרכים מיוחדים בגלל נכות פיזית, התפתחותית, רגשית או אחרת. אחי יכול להיות שונה מאח אחר, מבחינת המזג האישי וההישגים החינוכיים. הורים אחראים אשר אוהבים את ילדיהם יביאו תכונותיו של כל ילד בחשבון, ואין זה משנה אם הם חיים ביחד או בנפרד.

לכן הדברים הבאים משקפים את הקבוצות העיקריות של משימות ההורות, לאור הפרדיגמה החדשה של מחוייבויות הוריות.

אהבה, תשומת לב, וזמן עם כל הורה

אכן, על פני הדברים, אין כל צורך לציין את הקשר הרגשי הטבעי והאינסטינקטיבי בין הורה לילד כמשימה או תפקיד של ההורות. אולם הניסיון מלמד שכאשר ההורים מצויים בעימות, המשימה של הענקת סביבה אוהבת נזנחת ואפילו נשכחת.

בלהט ובמהומה הכרוכים בהתמוטטותה של מערכת יחסים, "גם אם ההתקוטטות אינה מאופיינת באלימות פיזית, אך היא בתדירות גבוהה, והיא קשה ואינה נפתרת בצורה יעילה, הילדים בסיכון מוגדל לבעיות בריאות הנפש, אף כאשר מביאים בחשבון שיטות הוריות בלתי מספקות וכן נטיות גנטיות¹¹. המצב חמור עוד יותר כאשר מתנהלים הליכים משפטיים שהם טעונים רגשית. לעיתים ההורים מוצפים רגשית עד כדי כך שאין להם פנאי להיענות לצורך הילדים להורים שאוהבים אותם. מצב זה מחריף כאשר יש צורך לחפש ולרהט דירה חדשה, להפגש עם יועצים ומגשרים, להתייעץ עם עורכי-דין, להתכונן לדיונים בבית משפט ולהתייצב לדיונים, וכל זאת במקביל לעבודה שוטפת – כל אלה לוקחים זמן רב. כתוצאה מכך, הרבה ילדים סובלים¹².

¹¹ מאמר: Anita Thapar, Gordon Harold, Frances Rice, Kate Langley, Michael O'Donovan. *The contribution of gene-environment interaction to psychopathology*. *Development and Psychopathology*, Science News 8 May 2013. 2007; 19 (04) DOI: [10.1017/S0954579407000491](https://doi.org/10.1017/S0954579407000491)

¹² בהרצאתו, אתגר מניעת התעללות מינית *The Challenge of Sexual Abuse Prevention*, דוד פינקלהור סקר את המחקרים העדכניים בנוגע להתעללות מינית בילדים. הוא ציין, כגורם סיכון, את משבר ופרידה במשפחה, כי בתקופה

קשיים אלה מתחילים עוד מתחילת המשבר וממשיכים ככל הפחות עד לסיום הסכסוך, אם בהסכם ואם בפסק דין; אך כאשר אחד ההורים מנסה לשלול מהילד מערכת יחסים כלשהי עם ההורה האחר, התוצאה יכולה להיות סבל אדיר, כולל ניכור הורי וסרבנות קשר¹³. משום כך, ההורים חייבים לעצב את היחסים ביניהם בצורה אשר מקטינה ככל האפשר את התופעות הללו, ואשר משמרת את ההזדמנויות של כל אחד מהם להעניק לילד את האהבה והחיבה הנחוצות לו.

היחסים בין אחים משמשים לעתים קרובות גורם הממתן את התוצאות הקשות של משבר ופרידת ההורים, ומשום כך, מוטלת על ההורים החובה לעצב ההסדרים אשר יביאו בחשבון את היחסים של כל אחד מהילדים עם כל אחד מהאחים שלו. במקרים רבים, חשוב לילדים שישהו יחד כאשר הם עם כל אחד מההורים. אך ישנם מקרים שילד מסויים יגור רוב הזמן אצל הורה מסויים ואחיו יהיה רוב הזמן אצל ההורה האחר, ובמצב זה רצוי שיהיו הילדים ביחד בסופי שבוע או בחופשות. על ההורים לקבל החלטה מודעת, כחלק מתפקידם כהורים.

יש משפחות שבהן קשרי הילדים עם הסבים שלהם הם חזקים, וכך גם עם אנשים אחרים במשפחות המורחבות, וקשרים אלה יכולים למתן את נזק כאשר היחסים בין ההורים נמצאים במשבר. בית הסבים יכול לשמש מקלט רגוע כאשר המצב בבית סוער. לעומת זאת, ישנם מקרים בהם הסבים מצדדים באופן מוחלט לבנם או לבתם במשבר בין ההורים, ויכול שאף ילהיטו את הלהבות. כך גם דודים ודודות, ואחרים.

גם בתחום זה ההורים נושאים במחוייבויות. כאשר ילד גדל תוך יחסים טובים ומיטיבים עם בני המשפחה המורחבת, ויחסים אלה נשארים טובים למרות המשבר של ההורים, כל הורה חייב לעשות את הנדרש כדי לטפח את היחסים האלה אצל שתי המשפחות, בתנאי שאנשים אלה יימנעו מכל ביטוי או התנהגות שעלולה לפגוע ביחסי הורה-ילד.

הורים מסורים חייבים לבדוק היטב את הצורך של כל ילד לבלות זמן במחיצת כל אחד מההורים וכן משפחתו המורחבת, וזו אחת המשימות ההוריות החיוניות. גם משום כך, מושגים של משמורת, מגורים, מגורים עיקריים, ביקורים, גישה, הורות משותפת, זמן שווה, וכיו"ב, פוגעות ביכולת לעשות לטובת הילדים.

זו להורים פחות זמן ופחות זמינות להנחות את ילדיהם ולהגן עליהם. סמינר באוניברסיטה עברית, ירושלים, פגיעה מינית לילדים קטנים: למי אכפת? מאי 2013.

¹³ לסקירת הפרוגנוזה והנזק לטווח הארוך של ניכור, ראה פרק 5 בספר *Children Who Resist Postseparation Parental Contact*, Barbara Jo Fidler, Nicholas Bala, Michael A. Saini. Oxford University Press, 2013

כפי שהתברר מנעשה באוסטרליה, הנסיון לחלק את הזמן של הילד באופן שווה בין כל אחד מההורים נכשל¹⁴.

ההצעה בדבר עקרונות החוק בפירוק משפחות של המוסד האמריקאי למשפט American Law Institute's Principles of the Law of Family Dissolution, לפיה הזמן אצל ההורים אחרי פירוד יבוסס על הזמן כפי שחולק לפני הפירוד - the approximation rule – זכתה לביקורת חריפה מהמומחים בדבר, כלא מתאימה, לא ניתנת ליישום, וכמזמינה מניפולציה בתקופה סמוכה לפני הפירוד. אימוץ כלל זה יוביל, ללא ספק, להתדיינות סביב השאלה עובדתית מה היתה חלוקת המשימות, למשך חודשים או אפילו שנים לפני הפירוד. התדיינות זו תעלה להורים ביוקר מבחינה רגשית וכלכלית, ותפחית את זמינותם לטפל בצרכי הילדים. כל זאת על ידי דיון בעבר, וללא התחשבות בשינויים האדירים בצרכי הילד, ובזמינותם של ההורים ובמשאביהם, אשר נובעים מהפירוד¹⁵.

מהאמור לעיל יהיה ברור כי המחוייבויות לדאוג לטובת הילד מתמשכות ותדירות, החל מלידתו (ואפילו לפני לידתו, כי התפתחות העובר מושפעת בין היתר ממצבה הרגשי של האם¹⁶) ועד אשר יגיע לבגרות. משום כך, למונח "זמן הורות" parenting time אין כל מקום. ההורה אינו מתפשט מהמחוייבויות ההוריות ומלביש אותם מחדש, לפי לוח זמנים של ימים ושעות שנקבע בהסכם או על ידי בית משפט. אדם אינו חדל להיות הורה, על כל הכרוך בכך, כאשר הילד יוצא לבית ספר או לפנימייה, או כאשר הוא שוהה עם סבתו או אצל ההורה האחר. משום כך, יש לנסח הסכמים וצווים שיפוטיים במונחים המשקפים מציאות זאת, כגון "זמן אצל אמא", "זמן אצל אבא".

¹⁴ כך עולה בין היתר מהדו"ח מאנגליה, Final Report of the Family Justice Review by the Norgrove Committee, המסכם בדיקה של שיטת המשפט בענייני משפחה. בשנת 2006 נחקק באוסטרליה חוק הקובע הורות השותפת shared parenting, אשר פרשנותה היתה ספירת שעות אצל כל הורה, ללא קשר עם איכות הנעשה באותן שעות. הדבר גרם נזק לילדים. כך גם המונח מערכת יחסים משמעותית, meaningful relationship, אשר אף הוא הגדיל את כמות ההתדיינות. החוק תוקן באופן משמעותי בשנת 2011. מסתבר שמידע זה לא היה ידוע למחוקקים במדינת פלורידה, שם הוצע, בהצעת חוק של הסנאט אשר דנה בעיקר בענייני מזונות, כי יש הנחה כי זמן שווה אצל כל אחד מההורים הוא לטובת הילד. המושל סירב לחתום והחוק לא נחקק. וועדת נורגרוב סיכם כי "לא תהיה חקיקה אשר יוצר או שיש חשש שייצור ההבנה כי יש זכות הורי ל...זמן שווה אצל כל הורה." (סעיף 4.40).

¹⁵ ראה Richard A. Warshak, *Punching the Parenting Time Clock: The Approximation Rule, Social Science, and the Baseball Bat Kids* [2007] 45(4) Family Court Review, p. 600-619.

¹⁶ ראה מחקרים אפיגנטיים, לדוגמה *Fetal Exposure to Excessive Stress Hormones in the Womb Linked to Adult Mood Disorders* British Neuroscience Association (2013, April 6). *ScienceDaily*. Retrieved April 10, 2013, from <http://www.sciencedaily.com/releases/2013/04/130407090835.htm>;

בית וקשר

כל ילד זקוק לבית. ברור לכל שכאשר ההורים אינם חיים ביחד, על כל אחד מהם לספק מקום שבו יוכל הילד לשהות בנחת: קורת גג מתאימה לצורכי הילד שבו ירגיש "בבית".

אולם לעיתים הורים נתקעים בסכסוך על חלוקת הרכוש, או בויכוח בדבר המקום אשר יהיה ביתו "העיקרי" של הילד.

כמו בכל הצרכים האחרים של הילד, המחוייבות המשותפת של ההורים היא להחליט, בדבר מקום המגורים המתאים, בתנאים ובמועדים המתאימים לצורכי הילד. אין צורך במונחים כמו משמורן. כן נחוצים שני בתים – "אצל אמא" ו"אצל אבא", ובהעדר צורך פסיכולוגי מובהק ומוכח, אין צורך בבית "עיקרי", גם אם, בחישוב מתמטי, הילד מבלה יותר שעות בבית אחד מאשר בשני.

כל שינוי במקום מגורי הילד מחייבת החלטה משותפת של ההורים. מעבר לכך, הורה אשר שוקל העברת מקום מגוריו חייב להביא בחשבון את ההשלכות, מבחינת ילדו, של המעבר.

בתי המשפט רגילים לדון בבקשות להענקת מקום מגורים, כאשר המבקש הוא ההורה עימו מתגורר הילד אשר מעוניין להתגורר במקום חדש יחד עם הילד, במרחק משמעותי ממקום מגורי ההורה האחר. השאלה בפני בית המשפט היא האם להתיר את המעבר. כאשר המעבר יחייב שינויים (בדרך כלל הפחתה) בתדירות המפגשים פנים אל פנים בין הילד להורה האחר, נאלץ בית המשפט למצוא איזון בין האינטרסים השונים. לא אחת העניין מוכרע, לא על בסיס מחוייבויותיהם של ההורים כלפי הילד, אלא על בסיס האינטרסים (המכונים גם הזכויות) של ההורים – של ההורה שמעוניין לעבור לאוטונומיה ולהקים משפחה חדשה, או לשפר את מצבו הכלכלי, מחד, ושל ההורה האחר, לקיים מפגשים תקופים עם הילד, מאידך.

בויכוח על זכויות ההורים, צרכיו של הילד עלולים להעלם. הצרכים העיקריים של הילד במצב זה הם במערכות יחסים טובות, וכן בקשר עם כל בני משפחתו, וכל שינוי בהסדרים אלה מחייב דיון יסודי בצרכים אלה.

לעומת זאת, רק לעיתים רחוקות מתייעץ ההורה, שעימו הילד אינו מתגורר דרך קבע, עם ההורה האחר לפני שהוא עובר לגור במקום מרוחק. יש מעט פסיקה בסוגיה כזו, כי הפרדיגמה הקיימת של משמורת נראית כמתן פטור להורה שאינו משמורן מכל מחוייבות לקיים קשר

מיטיב עם הילד. על בסיס המחוייבויות ההוריות כפי שמתואר במאמר זה, לא יהא ניתן להלום מצב שבו הורה יוכל באופן חד צדדי לצמצם את היקף מעורבותו בחיי הילד על ידי מעבר למקום רחוק, ללא התייעצות עם ההורה האחר, ולמקרה הצורך, ללא החלטה שיפוטית. זאת מן הטעם שילד, אשר היה רגיל להיות עם הורה לעתים קרובות, יינזק ככל שהקשר יפחת; מבחינתו של הילד, אין זה משנה אם הילד הוא זה אשר נלקח למקום רחוק, או אם ההורה מתרחק ממנו.

במילים אחרות, שני ההורים מחוייבים, גם לאחר הפרידה, לדאוג לשמירת מגעים טובים ותכופים של כל אחד מהם עם הילד, והעתקת מגוריו של הילד או של הורה מחייבים בדיקה יסודית. כל הורה שמעוניין לשנות את מקום מגוריו והמעבר יגרום לגידול משמעותי של המרחק בין מקום מגורי הילד למקום מגורי אחד ההורים, מעבר למצב שהיה קודם, חייב לשוחח עם הורה האחר, ולנהל מו"מ לקראת הסכם, אשר יובא לאישור בית המשפט.

הפרדיגמה של מחוייבויות הוריות מחייבת בדיקה מחדש של ההסדרים הבינלאומיים בנוגע לחטיפה. סעיף 5(א) לאמנה בדבר ההיבטים האזרחיים של חטיפה בינלאומית של ילדים (אמנת האג משנת 1980) מגדיר את זכויות המשמורת: "זכויות המתיחסות לגוף הילד ובפרט הזכות לקבוע את מקום מגוריו של הילד". מהדיון לעיל, יהיה הדבר ברור שאם הורה מוותר באופן מפורש על סמכותו בדבר מקום המצאו של הילד (ובתי המשפט חייבים להזהר לפי אישור ויתור כזה, שיש בו משום הצהרה של אותו הורה שהוא משתמט מאחריותו להיות הקשר מיטיב עם הילד), שני ההורים יהיו מוסמכים לבקש החזרתו של הילד למקום מגוריו הרגיל, ללא קשר להסכמים או פסקי דין בעניין משמורת¹⁷.

חינוך, משחק, בריאות,

הענות לצרכים אלה, לפי ההגדרה הרחבה ביותר, היא מחוייבותם של ההורים, אשר יכולים להעזר (ובעניינים מסויימים, לפי חוקי חינוך חובה או חוקים בדבר חיסונים מפני מחלות וכיו"ב, חייבים להעזר) באחרים במילוי תפקידיהם.

ברמה הבסיסית ביותר, מחוייבים ההורים להגן על ילדיהם מפני נזקים. יתכן שהדבר נראה כל כך ברור שאין צורך לציין; אך ילדים נחשפים לנזקים ממקורות שונים. כבר ציינו התוצאות החמורות מעצם הפרידה וההתקוטטות בין ההורים, בין היתר בגלל צמצום הנגישות הרגשית

¹⁷ אני בשלבי הכנת מאמר, אשר יוצב בכנס של International Society of Family Law בישראל בינואר 2014, בנושא: Adapting the Hague Conventions to the Paradigm of Parental Responsibilities אשר ידון בשינויים אשר יהיו נחוצים באמנות בינלאומיות מתוך אימוץ שינוי הפרדיגמה של מחוייבויות הוריות במקום מונחים כמו משמורת, זכויות וכי'.

והזמן שהילדים זקוקים להם. דברים אלה כרוכים בהפחתה בביקוח, ולאחרונה גם בחשיפת הילדים לתכנים פוגעניים האינטרנט ובאמצעי התקשורת אלקטרוניים: פורנוגרפיה, התעללות באמצעות פייסבוק ומסרונים SMS, כולל העברת חומר בעל אופי מיני - sexting.

הורים הדואגים לילדיהם חייבים להיות מודעים לסכנות שבתחומים השונים שבחיי ילדם, וכן החולשות של כל ילד, הנובעות מאישיותו או אופיו של הילד, או כתוצאה מפירוק המשפחה; וחובה עליהם לפעול ביחד כדי למנוע נזק. הדבר נכון במיוחד כאשר הילד מעוניין להתעסק בפעילות אשר עלולה לחשוף אותו לסיכון; ההורים חייבים לנקוט בעמדה ברורה ומאוחדת, על אף שחיים בנפרד, שמא ינצל הילד את חילוקי הדעות בין ההורים ויסתכן. יחד עם זאת, אל להם להורים למנוע מהילד את צרכיו ההתפתחותיים, ובכלל זה הצורך להתנסות ולטעות. בתהליך קבלת החלטות דרושה מהם חשיבה יחד על כל ההיבטים הרלוונטיים, ובכלל זה עמדותיו של הילד ככל שהוא בוגר מספיק שדעותיו ראויות לשקילה, ומעל הכל המנעות של כל אחד מההורים לחתור תחת החלטות שנתקבלו ביחד.

תפקיד הורי לא פחות חיוני היא לדאוג לחינוכו של ילדם. אין בקיום החיובים על פי החוק של ביקור סדיר בגן ילדים ובבית ספר למשך שעות מסויימות ובימים מסויימים כדי למצות את המחוייבות של ההורים לחינוכו של הילד. המחוייבות משתרעת על כל הימים וכל השנים, מינקות הילד ועד לבגרותו המשפטית. בכלל זה, התפקיד של ההורים כולל חינוך הילד לערכים אשר יביאו לכך שיהיה אדם מיטיב ואחראי בחברה האנושית (ובכלל זה, גם הורה מיטיב), וכן מחייב אותם לזהות ולפתח את כשרונותיו.

אף כאשר הורים בעלי אמונות וסדרי ערכים שונים, אין בכך לפטור אותם מהחובה המשותפת לספק לילד אורח חיים, גבולות ועקביות, אשר מובילים להרגשת בטחון אצל הילד. על ידי הצבת גבולות, וקביעת תוצאות כאשר הוא עובר את הגבולות, הילד לומד משמעת עצמית. על ההורים ביחד לבחור את צורת החינוך, הפורמלי והבלתי פורמלי, והמסגרות, החל מבחירת פעוטון או מטפלת, גן ילדים, בתי ספר יסודיים ועל-יסודיים, תנועות נוער, חינוך דתי/מוסרי, ואפילו הספרים שהילד יקרא ותכניות הטלוויזיה בהן יצפה.

בכל התחומים האלה, ההורים חייבים לקבל החלטות ביחד, תוך שקילת עמדותיו של הילד, ככל שרמת בגירותו מצדיקה זאת. יהיו בוודאי הבדלים בסגנון ההורי של האם ושל האב, וכללים שונים בבתים השונים (הבית של אמא, הבית של אבא, הבית של סבתא, וכיו"ב) ובמסגרות הפורמליות והלא-פורמליות השונות, אבל ילדים מסוגלים בדרך כלל להתאים את עצמם למערכות כללים שונות. אסור להבדלים אלה לשמש

סיבה שהורה אחד יבקר או יזלזל בנעשה במסגרת שבה הוא הסכים שיהלד ישהה בה, או לחתור תחת החלטה משותפת שנתקבלה. במקרה הצורך על ההורה לשוחח עם הורה האחר, ואם יש בכך צורך, להעביר את ההכרעה לידי גורם שסוכם שיחליט, או לבית המשפט, אשר יכריע על פי טובתו של ילד המסויים, אשר כוללת מתן משקל מתאים לרצונותיו. ואף כאן, אל לו להורה לחתור תחת ההחלטה או ההכרעה שנתקבלו כאמור.

תפקידו של הילד לשחק; במלים אחרות, חייבים ההורים לאפשר לו להתנהג כילד.

שוב נראה שהדבר מובן מאליו, אולם בעולם הכאוטי של התקוטטויות בין ההורים והליכים משפטיים בעקבותיהם, האספקט הילדותי של הילד עלול להיעלם. הילד זקוק לזמן לשחק לבד וגם עם ילדים אחרים, אך יש הורים שרואים את זמן המשחק כזמן מבוזבז. הורים ששרויים בהתדיינות עלולים להאשים אחד את השני כאשר ההישגים של הילד אינם טובים, בטענה שההורה האחר מאפשר לילד לשחק ואינו מקפיד על שיעורי הבית. לעיתים אי ההצלחה בבית המשפט נובעת, לפחות חלקית, מהמתח והקונפליקט בין ההורים.

ויש הורים אשר מתעלמים מהצורך של הילד להיות ילד, ומטילים עליו, בכוונה או שלא בכוונה, תפקידים בוגרים, ולעיתים הוריים.

לדוגמה, כאשר הורה מבקש מילדו להחליט עם מי הוא רוצה לשהות – עם מי יגור, או עם מי יבלה בשבת או בחופשה – הוא מעמיד את הילד בתפקיד של מבוגר, שיחליט בדבר, כאשר אין לו הכלים לשקול את כל השלכותיה של ההחלטה. נוסף על כך, כל החלטה שיחליט הילד היא החלטה גרועה. אם יעדיף ההורה השואל, הוא עלול להרגיש שהוא בוגד בהורה האחר; ואם יחליט שרוצה להיות עם ההורה האחר, הוא עלול לחשוש שההורה ששאל יטען שהילד דחה אותו ובגד בו.

אף כאן נראה בעליל המכשול שבהענקת זכויות לילד. מתן הזכות לילד להחליט אינו מתאים למצבו ולתפקידו. עצם הגדרת זכות, כדרישה שניתן לעמוד על קיומו בידי אחר ע"י תביעה משפטית, מבליטה עד כמה שיח הזכויות אינו מתאים. מינקותו ועד לגיל ההתבגרות, הרוב המכריע של הילדים אינם יכולים לזהות מה זכויותיהם, או ככל הפחות לנסח אותן בצורה משכנעת מבחינה משפטית; והמתבגר העומד על זכויותיו כנגד ההורים מצוי בעמדת ווכחנות ויריבות כלפי אלה שאוהבים אותו ורוצים את טובתו.

למרבה הצער, ישנם גם מצבים פתולוגיים שבהם הורה אינו מסוגל, בגלל הצפתו בלוחמה בין ההורים או בגלל חולשה אחרת, למלא את תפקידו,

ונטל התפקידים הוריים כלפי האחים שלו, נופל על אחד הילדים. הילד ההורי הזה נשלל ממנו הילדות שלו.

ההורים נושאים, מטבע הדברים, באחריות ובמחוייבות המשותפת לדאוג לבריאות הילד, ולקבלת ההחלטות בנוגע לשמירת הבריאות – חיסונים וכד' – ולטפל בו אם הוא חולה.

לפי הנסיון, בתחום זה רואים בעליל את הנזק שיכול להגרם על ידי מתן תואר של משמורן, או הורה מאחראי, לאחד ההורים. הדבר מטעה הורים לחשוב שההורה המשמורן מורשה להחליט בעניינים רפואיים מבלי להתייעץ עם ההורה האחר, ומבלי לדוות; ומאידך, ההורה שאינו משמורן עלול לחשוב שאין לו אחריות לטפל בילד, ואפילו לשמור עליו כשהוא חולה, אם יום כזה אינו נופל ביום הביקור שלו, דווקא בזמן שהילד זקוק לו ביותר. בכך ניזוק הילד כפליים, כי בעניינים כאלה שיקול על ידי שניים טובה יותר מאשר על ידי אחד, וכך גם חלוקת הטיפול בין שני ההורים מאפשר לכל אחד גם לנוח מהטיפול.

מחוייבויות כלכליות

גם מובנות מאליהן מחוייבויות ההורים לדאוג לצרכים הפיזיים של הילד. הילד זקוק לגג מעל ראשו, לאוכל, ציוד, צעצועים וכו'.

כאשר ההורים חיים בנפרד, הם מחוייבים לדאוג שאצל כל אחד מהם ישנם התנאים הנחוצים לו. לצרכים אלה עלות כלכלית, אשר מוטלת על כל אחד מההורים על פי הדין החל.

לשיטתי, אין מקום להפרדה בין המחוייבויות הכלכליות משאר המחוייבויות ההוריות אף במצב של פירוד בין ההורים.

האקסיומה, לפיה ענייני מזונות ילדים שובצו בסיווג משפטי נפרד מהמחוייבויות האחרות, בטעות יסודה. אין כאן המקום לדון בסיבות ההיסטוריות להפרדה זו. עובדה היא שעל פי רוב תביעה למזונות הילד מוגשת כתביעה נפרדת מזו הנוגעת למשמורתו או מגוריו של הילד, הביקורים והטיפול בו. בישראל, תביעות מזונות נשלטות ע"י חלק נפרד שבתקנות סדר הדין האזרחי, התשמ"ד-1984, ואינן משולבות עם יתר התקנות בענייני משפחה. גם הוקמו ועדות נפרדות, זו בראשותו של פרופסור דן שניט, הוועדה לבחינת ההיבטים המשפטיים של האחריות ההורית בגירושין, וזו בראשותו של פרופסור פנחס שיפמן, הוועדה לבחינת נושא מזונות הילדים בישראל.

על כך יש להצטער, כי צמודה עלות מסויימת לביצוע כל אחת ממשימות ההורות. לית מאן דפליג שקביעת העלות של הזמן שמבלה הורה עם ילדו

קשה ביותר. אבל יש לכאורה הפסד כספי, כאשר ההורה הנדון יכול היה לעבוד ולהרוויח כסף באותם פרקי זמן. קל יותר לקבוע עלויות ישירות יותר – כמה ליטרים של מים צריך הילד לשתיה ולרחצה, ומה צריכת החשמל שניתן לייחס אליו, ומה עלות האוכל שלו, בגדיו ונעליו, כביסה וכיו"ב.

לכל מדינה הכללים שלה בדבר אמות המידה לקביעת העלויות של משימות ההורות, ולחלוקת העלויות בין הורים שחיים בנפרד. בארץ נעשה ניסיון לבנות כלי ממוחשב לקביעת גובה המזונות¹⁸, אך הדבר לא צלח.

הורים שחיים יחד מסדרים, בהסכמה משותפת מפורשת או מכללא, את הקיום הכלכלי של הבית, השימוש שייעשה במשאבים שלהם, הכנסה ורכוש. כך הם חייבים להגיע להסדרים כאלה כאשר הם נפרדים. לצורך כך, הם חייבים, למען ילדיהם, לשבת יחד ולהעריך ביושר את צרכי הילדים הכספיים, וביושר לא פחות, לחשוף את משאביהם.

שיחה זו צריכה להתקיים כחלק מהדיון במשימות ההוריות האחרות ולא בתהליך נפרד. כפי שצויין, לכל אחד מהצרכים של הילד עלות שניתן לבטא במונחים כלכליים, לפחות מבחינת צריכת הזמן והעלויות השוליות.

ההפרדה בין מחוייבויות כספיות לבין מחוייבויות אחרות אין לה בסיס עיוני, ומשום כך הסכם בדבר חלק מהמחוייבויות, כגון הזמן שמבלה הילד עם כל אחד מההורים, ללא התייחסות להשלכות הכלכליות, אינו יעיל. כך המצב במיוחד באותם מקרים בהם הורה מעוניין להעתיק את מקום מגוריו למקום רחוק מביתו של ההורה האחר, כאשר עלות הנסיעות והזמן בנסיעה חייבים להיות מובאים בחשבון בקביעת היקף הקשר בין הילד להורה. אולם גם כאשר ההורים מתגוררים בשכנות אחד עם השני, יש הכרח לקבוע מי אחראי לבצוע תשלומי שכר לימוד ועבור טיולים, נסיעות, ספרי לימוד, וכיו"ב, ומה השתתפותו של ההורה האחר.

ובהעדר הסכמה, כאשר בית המשפט מתבקש לדון בעניינים אלה, יש הכרח ששופט אחד, מנוסה ומומחה בתחום, ידון בכל הסוגיות הקשורות למחוייבויות הוריות, כולל המרכיבים הכספיים שבהן, יחד עם שאר הסוגיות הכלכליות והרכושיות. כך, כמובן, המצב בישראל. אך ברוב המדינות המצב אינו כך. יש מקומות בהם שופטים עוברים בין תחומי המשפט לפרקי זמן קצרים ברוטציה, ויושבים בענייני משפחה למשך פרק זמן של שנתיים או פחות והם אינם בעלי ידע בתחום ואינם מצליחים או אינם מעוניינים לאגור ניסיון בתחום. יש מקומות בהם השופט שומע רק

¹⁸ "קטני קטנים", אשר פותח בסוף שנות ה-90 למאה הקודמת.

את ענייני המשמורת, ושופט אחר דן בענייני רכוש או מזונות; מאידך, יש מדינות בהן שופט יחיד דן בכל תחומי המשפט, פלילי ואזרחי, כלכלי ומקרקעין, משפחה ופשיטת רגל – שופט זה יתקשה לפתח ידע בתחום הרגיש של משפחות עם ילדים. יש מקומות בהם התיקים עוברים משופט לשופט במהלך הטיפול באותו הליך.

הצרכים משתנים

צרכיהם של ילדים משתנים במהלך השנים, וכן היכולות של ההורים למלא את תפקידיהם עשויים להשתנות. משום כך, כל ההסדרים בענייני הילדים, אם מדובר בהסכם או בפסק דין שיפוטי, חייבים להיות פתוחים לשינוי במקרה של שינוי משמעותי בנסיבות (תוך הבנה שיוטלו סנקציות כספיות על מי שפותח בהליכים מיותרים). מן הראוי גם שכל הסדר כאמור יחייב בדיקה מחדש כל שלוש שנים, תוך מתן סמכות להורים להסכים כי בדיקה כזו אינה נחוצה, ולדחיית מועד הבדיקה מפעם לפעם.

טיפול והשגחה: העברת המחוייבויות ההוריות.

כאשר רשויות הרווחה של המדינה סבורות שאיש מההורים אינו מסוגל למלא את המחוייבויות ההוריות, וכתוצאה מכך הילד סובל מהתעללות או הזנחה, חובה עליהן להתערב.

אך ההתערבות חייבת להיות מוגבלת רק למידה הנחוצה: סיפוק אותם צרכים של הילד שההורים אינם מספקים, ולפרק הזמן הנחוץ; יש לשמר את האוטונומיה של ההורים למלא את תפקידיהם ההוריים, עד כמה שהדבר אפשרי.

כפי שתואר לעיל, הליך שיפוטי אשר נובע ממשבר במשפחה יש לציירו לא כויכוח או כסכסוך, אלא כבקשה לפתרון המשבר בין ההורים, וזאת כדי למנוע או לכל הפחות לצמצם את הויכוח. באופן דומה, בקשת המדינה בעניין טיפול בילד יש לנסחה, לא כדרישה עויינת, אלא כבקשה להעביר באופן זמני לאחרים – לבני המשפחה המורחבת, למשפחה אומנת, למוסד לילדים וכו' – רק אותן מחוייבויות הוריות אשר בינתיים אין ביכולתם של ההורים למלא אותן. בקשה כזו מאיימת הרבה פחות על ההורים מאשר בקשה להעביר את הילד למשמורת רשות הסעד. אין בכך כדי להפריע לתכנון לקביעות; אדרבא, בקשה מנוסחת ברגישות כאמור, יש בה כדי לעודד את ההורים לשתף פעולה עם בניית תכניות, ובין היתר להשתקם למען החזרת הילד, במקום לאבד תקווה ולסמוך על הרשויות שיטפלו בו.

הערכת מסוגלות לבצע משימות הוריות

מהאמור לעיל, יהא זה ברור כי בהליכים מכל הסוגים, אלה שבין ההורים לבין עצמם ואלה שבין המדינה להורים (למעט בקשה לנתק את הילד באופן מוחט מההורה ע"י הכרזתו בר אימוץ סגור), הבדיקה איננה נועדה להראות כי מי מההורים בעל מסוגלות הורית מושלמת. במקרים בהם אין מנוס מהזמנת בדיקה על ידי שירותי הרווחה או חוות דעת של מומחה, היא צריכה להתייחס לא למסוגלות הורית באופן כללי, אלא ליכולותיו של כל אחד מההורים ומוגבלויותיו, במילוי כל אחת ממחוייבויותיו ההוריות, וכן יכולתו לשתף פעולה עם ההורה השני ושירותי הרווחה, לפי העניין.

מה ניתן לעשות?

ניסוח מחדש של יחסי ילד-הורה במונחים של מחוייבויות הוריות אין בו להשיג את המטרה, של שינוי התפיסה של הורים את עצמם כלפי הילד וכל אחד כלפי זולתו, ללא שינוי מקביל בפתחת הליכים בבית משפט.

יש לעשות כל מאמץ חינוכי כדי לשכנע את ההורים לסיים את המשבר ללא התדיינות בבית משפט. המודל האוסטרלי, של מרכזים לייחסי משפחה, בצירוף חובה לקבל אישור השתתפות בתכנית לסיום המשבר כתנאי לפתיחת הליכים בבית המשפט, הוכתר כהצלחה מרשימה¹⁹.

טכניקות של גירושין בהסכמה Collaborative Divorce מיועדים גם לצמצום התדיינות, על המתחים והנזק לילדים הכרוכים בה.

כל מדינה מחוייבת לחסוך בהוצאותיה ככל שניתן, וזאת בין היתר על ידי חלוקת משאבים לתוכניות שיחסכו הוצאות עתידיות. השקעת משאבים בחינוך לפרדיגמה החדשה, בשירותים לטיפול במשברים ובמצבי פרידת הורים, לפני שמגיעים המעורבים לבית המשפט, תחסוך משאבים גדולים לאין ערוך מהתקציבים המושקעים במימון בתי המשפט, סיוע משפטי, וכיו"ב.

אין בכך משום אשליה שניתן להגיע לפתרונות ללא התדיינות בכל התיקים; האישיות של אחד ההורים, או אישיותיהם של שניהם, או

¹⁹ Patrick Parkinson, *The Idea of Family Relationship Centres in Australia*, [2013] 52(2) Family Courts Review וראה מאמרים נוספים באותה חוברת.

נתונים אחרים, הופכים את ההתדיינות בבית המשפט לבלתי נמנעת במקרים רבים.²⁰

במיוחד במקרים מסוג זה, יש חשיבות רבה לניסוח המסמכים המוגשים לבית המשפט.²¹

במצב כיום, בעל דין נאלץ להעלות, ממש בפתח ההליכים, בכתב בתביעה ובכתב ההגנה, את כל טענותיו ומענותיו.²² המצב, אשר ממילא רווי מצוקה, מוחרף ע"י העלאת עניינים אשר לרוב אין להם עניין לשיתוף ולחלוקה של מחוייבויות הוריות.

על פי המתווה של הפרדיגמה המוצעת, במסמכים המוגשים לבית המשפט, הצדדים יתוארו, לא על פי תפקידיהם בזירה המשפטית – תובע, נתבע, מבקש, עותר, משיב – אלא על פי היחס שלהם לילד, אשר שמו יופיע בראש המסמך. המילה "נגד" לא תופיע.

לכן המסמך הפותח את ההליך יוכתר כך:

"בעניין: א.ב., ג.ד., ה.ו., (כולם קטינים)

ובעניין ק.ר., הורה

וגם ש.ת., הורה."

המסמך הפותח יהיה בקשה ליישוב סכסוך, ולא יכלול טענות ההורה נגד זולתו מכל סוג שהוא. כן יכלול המסמך תאור המשפחה וכיצד הצדדים הפכו להיות בעלי מחוייבויות הוריות לגבי כל ילד, וכי ההורים חיים בנפרד או מי מהם מתכוון לפרידה. המגיש יצרף נוסח של הסכם המוצע על ידו לשיתוף וחלוקת המחוייבויות ההוריות לאחר הפרידה; גם מחלק זה של המסמך תיעדרנה טענות.

²⁰ בספרו, ביל אדי מצביע על נתון, המוכר לי מנסיון שיפוטי, שהורים הסובלים מהפרעות אישיות מהווים אחוז גבוה מאוד מאלה שלגביהם אין מנוס מהתדיינות. Bill Eddy, *The Future of Family Court* (Scottsdale Az., High Conflict Institute Press, 2012)

²¹ אימצתי חלק מהתיקונים לתקנות סדר הדין האזרחי, התשמ"ד-1984 שהוצעו בעקבות דו"ח ועדת שניט. אולם במאמר הנוכחי הצעתי שינויים מרחיקי לכת יותר. תזכיר חוק, אשר כולל הצעה לתיקון רדיקאלי של יחסי הורים-ילדים, מצוי כעת בתהליכי שקילה; אך למטרות חלק זה של המאמר, ההמלצות הן בעיקר במישור של סדרי דין.
²² וזאת בחפזון רב, בגלל מרוץ הסמכויות.

ההורה השני יידרש להשיב, בצירוף נוסח חילופי המוצע על ידו להסכם לשיתוף וחלוקת המחוייבויות ההוריות, אף זאת ללא טענות.

או אז יופנו ההורים לעובד סוציאלי ביחידת הסיוע, אשר ישוחח עימם וגם יהיה מוסמך לשוחח עם הילדים, וידווח לבית המשפט תוך פרק זמן קצוב בדבר הסיכויים להגיע להסדר מוסכם. ככל שיש הסכם מלא, או אפילו חלקי, בנוגע לשיתוף או חלוקה של המחוייבויות ההוריות, הדבר יובא בפני שופט לאישור. אם אין הסכמה, השופט יקיים דיון מקדמי, ורק אם הוא יהיה סבור שהדבר הכרחי, יורשו הצדדים להציג את טענותיהם וראיותיהם, אך אלו מוגבלות לעניינים אשר ייקבעו על ידי בית המשפט כשנויים במחלוקת.

השינויים המוצעים במינוח ובסדרי דין ימנעו מצב זה, ויאפשרו לבתי המשפט לקבוע, סמוך מאוד לאחר פתיחת ההליכים, מה הם המקרים המסובכים המחייבים זמן שיפוטי רב, ולהקדיש את האמצעים העומדים לרשותו בהתאם, לשם הכרעה יעילה.

סיכום

מטרת מאמר זה הינה להראות שעל ידי אימוץ הפרדיגמה של מחוייבויות הוריות, הכוללת שימוש זהיר במונחים ושינויים בתהליכים ליישוב משברים וסדרי דין מתאימים, ניתן לחולל שינוי שהשפעתו רבה לטובת ילדים. באמצעות חינוך לקראת שינוי בתפיסות נפוצות, והעמדת שירותים נחוצים לרשותם של משפחות במשבר, ניתן למנוע, או לכל הפחות לצמצם, את סבלם של ילדיהם. כך הדבר כאשר ילד עומד בפני בקשת שירותי הרווחה לשנות את סדרי החיים שלו בשל טענות של הזנחה או התעללות.

הפרדיגמה המוצעת מדגישה את הצרכים של הילד והמחוייבויות של ההורים ומבוגרים אחרים, וכן בתי המשפט ושירותי הרווחה, לפעול למען טובתו של הילד, ומחליפה את הדרך להגיע להחלטות בגינו מהשיטה של עימות לשיטה של שיח והסכמה.

פיליפ מרכוס
שופט (בדימ'), בית המשפט לענייני משפחה, ירושלים
מנחם אב תשע"ג יולי 2013